

مقاله پژوهشی

بازخوانی محتوایی نقوش سفالینه‌های زمینه نخودی نیشابور سده سه و چهار هجری، با محوریت آیین مزدیسنا

حدیث میرزائی فشمی*

کارشناس ارشد مجموعه هنرهای پژوهشی و صنایع دستی، گرایش تاریخ هنر جهان اسلام، گروه مطالعات عالی هنر، دانشکده هنرهای تجسمی، دانشکده‌گان هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۷/۱۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۴/۰۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۱/۱۹

چکیده

سفال یکی از تولیدات هنری است که با مطالعه آن می‌توان به شرایط اجتماعی، طرز معیشت، فرهنگ و مذهب جامعه مورد نظر پی برد؛ چراکه پیوند نزدیکی با زندگی مردم دارد. با توجه به اکتشافات انجام شده، سفال‌های سده سه و چهار هجری قمری را می‌توان از خلاقانه‌ترین مصنوعات اوایل دوره اسلامی برشمرد. آثاری که نه در ادوار قبل شناخته شده بودند و نه در سده‌های بعد استمرار تولید داشتند. نمونه‌های سفالی بسیار متنوعی در نیشابور، کشف شده است که نظریات متفاوتی درباره نقوش آن‌ها مطرح شده است، اما هیچ‌کدام در حد تفصیل به ذکر مدارک و دلایل معتبر و کافی نپرداخته‌اند. سؤال پژوهش این است که نقوش سفالینه‌های زمینه نخودی نیشابور سده سه و چهار هجری از چه مضامینی الهام گرفته‌اند؟ آیا آن‌ها متأثر از فرهنگ و اندیشه‌های پیشاسلامی هستند؟ با مطالعه کتب تاریخی و مشاهده بخش وسیعی از نقوش سفال‌های نیشابور و بررسی آن‌ها، به تحلیل و تفسیر مفهومی نقوش سفالینه‌ها پرداخته شده است. این پژوهش دارای نظامی کیفی و راهبردی و براساس هدف، از نوع تحقیق‌های بنیادی و از نظر روش تحقیق، از نوع تحقیق‌های تاریخی است. روش پژوهش به شیوه استقرایی انجام شده است. این مقاله، با روش توصیفی - تحلیلی، مورد بحث و تحلیل قرار گرفته است. در این دوره، شاهد تجدید نگارش منابع آیین مزدیسنا هستیم. مشاهده نشانه‌های اجتماعی و آیینی کهن در سفالینه‌های زمینه نخودی شهر نیشابور، بستر مناسب را برای جست‌وجو در این زمینه فراهم کرده است. به نظر می‌رسد آیین مزدیسنا بیشترین تأثیر را بر نقوش سفالینه‌های مذکور داشته‌اند.

واژگان کلیدی: سفالینه‌های زمینه نخودی، نیشابور، آیین مزدیسنا، برسوم، هوم.

مقدمه

سفالینه‌های نیشابور در سده سوم و چهارم هجری قمری بسیار شناخته شده هستند و تاکنون تحقیقات زیادی در مورد آن‌ها به انجام رسیده اما صرفاً سفال‌های زمینه سفید را شامل شده است. در این میان، گروهی از سفالینه‌ها که دارای زمینه نخودی‌رنگ هستند، علی‌رغم ویژگی‌های منحصر به فردشان، کمتر مورد توجه بوده و متأسفانه تحقیق جامعی در مورد آن‌ها نشده است. این گروه از سفالینه‌ها که دارای نقوشی همچون موجودات ترکیبی مثل گاو - انسان، انسان‌هایی در حال انجام اعمالی نامشخص، و اشیائی ناشناخته در دست هستند، نه در هنر گذشته نیشابور ریشه دارند و نه در ادوار بعدی تکرار شدند؛ بلکه صرفاً در یک دوره تاریخی مشخص تولید شده‌اند و پس از آن ادامه نیافتند.

تاکنون در رابطه با این نقش‌مایه‌ها در هنر سفالگری اسلامی، نظریه‌های گوناگونی مطرح شده است، اما اغلب آن‌ها مصادیق مستدل و مستندی را در این زمینه ارائه نکرده‌اند. از همین رو، در این پژوهش تلاش می‌شود تا ابعاد مختلف مفهومی و محتوایی

نقش‌مایه‌های مزبور، به صورت مستند ارائه شود. آنچه این آثار را درخور توجه می‌سازد، نگاره‌های آن است که علی‌رغم تولید در سرزمینی اسلامی، نمی‌توانند ریشه در تمدن اسلامی داشته باشند و همین امر است که محققین غیر ایرانی را بر آن داشته تا این نقوش را مرتبط با جشن‌های مزدیسنا تعبیر کنند

این پژوهش در پی آن است تا با کنکاش در متون مربوط به آیین مزدایی و همچنین تحلیل نقوش ظروف مذکور، رابطه میان آن دو را مورد بررسی و مطالعه قرار دهد.

روش پژوهش

این پژوهش دارای نظامی کیفی و راهبردی و براساس هدف، از نوع تحقیق‌های بنیادی و از نظر روش تحقیق، از نوع تحقیق‌های تاریخی است. روش پژوهش به شیوه استقرایی انجام شده است. این مقاله، با روش توصیفی - تحلیلی، مورد بحث و تحلیل قرار گرفته است.

پیشینه پژوهش

در زمینه محتوای نقوش سفالینه‌های نیشابور سده سه و چهار هجری، پژوهش مستقلی تاکنون انجام نشده است. مقاله اویا پنچراوگلو (Pancaroglu, 2013) با عنوان «جشن‌های نیشابور: طنین‌های فرهنگی سفالینه‌های قرن دهم موزه رضا عباسی در خراسان» ریشه این ظروف را جشن‌های کهن دانسته که به ذکر دلایل کافی برای ارجاع این مطالب پرداخته است.

از جمله مقالات در این زمینه می‌توان به مقاله عسکری الموتی (۱۳۹۵) با عنوان «بازخوانی محتوایی نقوش سفال نیشابور در قرن چهارم هجری با محوریت باورهای مذهبی و پیشگویی‌های نجومی» اشاره کرد که از دریچه باورهای آخرالزمانی و پیشگویی‌های نجومی، این نقوش را مورد بررسی قرار داده است، همچنین می‌توان به مقاله چنگیز و رضالو (۱۳۹۰) با عنوان «ارزیابی نمادین نقوش جانوری سفال نیشابور قرون سوم و چهارم هجری قمری» اشاره کرد که در این پژوهش ضمن معرفی نقوش جانوری، مفاهیم نمادین و تأثیرپذیری مستقیم آن‌ها از نقوش ماقبل اسلام تا حدودی بررسی شده است. در مقاله‌ای دیگر از چیت‌سازیان و روستایی (۱۳۹۲) با عنوان «بررسی و تحلیل چگونگی ترسیم نمادین نقوش حیوانی سفالینه‌های قرون ۳ و ۴ ایران» نیز نقوش حیوانی سفال‌های قرون سوم و چهارم هجری قمری معرفی شده و به صورت نمادپردازانه مورد بررسی قرار گرفته‌اند. میرزائی و مرادخانی (۱۳۹۸) در مقاله‌ای تحت عنوان «بازتاب مهرپرستی در نقوش سفال‌های نیشابور در دوره سامانیان»، این سفالینه‌ها را نوعی حلقه رابط میان دو دوره قبل و پس از اسلام دانستند و آن‌ها در برگیرنده نقوش و تصاویر نمادینی می‌دانند که با آیین و رسوم ادیان پیش از اسلام در ایران ارتباط تنگاتنگی دارند. مقاله نرگس سیبویه (۱۳۹۹) با نام «تحلیل شمایل‌شناسانه تصویر کشتی‌نشستگان از مجموعه سفال‌های نیشابور» به تحلیل یک نمونه با تعبیر مفاهیم مانویت پرداخته است که به نظر می‌رسد تحلیل این نقوش با توجه به مجموعه بودن این آثار، با تحلیل تنها یک ظرف و در نظر نگرفتن مابقی نمونه‌ها به نتیجه موثقی منجر نشود. همچنین آزادبخت و طاووسی (۱۳۹۱) در مقاله «استمرار نقش مایه‌های ظروف سیمین دوره ساسانی بر نقوش سفالینه‌های دوره سامانی نیشابور» و مهرداد همپارتیان و محمد خزایی (۱۳۸۴) در مقاله «نقوش انسانی بر سفالینه‌های نیشابور» بیشتر به توصیف کلی نقوش و به تأثیر هنر ساسانی بر نقوش سفال نیشابور و نمادشناسی آن‌ها پرداخته‌اند.

پژوهش‌های مشابه انجام شده پیرامون این سفالینه‌ها به ویژگی‌های فرمی این نقوش پرداخته‌اند و عملاً دست به تحلیل محتوای آثار به طوری که صراحتاً اعلام کنند بر این سفالینه‌ها چه مضمونی تصویر شده است، اشیاء در دست پیکره‌ها چه هستند یا آیا این تصاویر روایتگر مراسم خاصی است یا خیر، نرده‌اند. این گونه آثار شامل پیشینه این پژوهش نیستند.

مبانی نظری پژوهش

طبق گفته گروه (۱۳۸۴، ۴۵)، «خراسان منطقه‌ای است که جغرافی دانان آن را چنین توصیف کرده‌اند: منطقه‌ای میان نیشابور در غرب و بلخ در شرق، مرو در شمال و هرات در جنوب». سامانیان اشتیاق و انگیزه فراوانی برای برقراری زبان فارسی جدید در مقام زبان دیوانی و فرهنگی داشتند. هنری که در این دوره شکل گرفت، بخشی از مظاهر و جلوه‌هایش عملاً به یک سنت هنری لاینقطع متکی بود (اتینگهاوزن و همکاران، ۱۳۹۴، ۵۱).

در کنار شعائر اسلامی که در قلمروی سامانیان ارج و منزلت داشت، آداب و آیین‌های کهن ایرانی هم در دربار و در میان عامه مردم متداول بود که برخی تاکنون نیز ادامه دارد (ناجی، ۱۳۸۷، ۳۴). بولیت به نقل از گروه (۱۳۸۴، ۴۵) می‌گوید، موتیف‌های پیکره‌نما در ظروف رنگارنگ نه تنها نشانگر سنن پارسی‌اند، بلکه مشتری‌شان خرده‌اشراف معروف نیشابور در جناح «مردم‌باور» بوده است. ریچارد بولیت مورخ، این ظروف فیگوراتیو رنگارنگ را به عنوان مدرک برای گسترش نشانه‌های ملی پارسی در میان مردم تعبیر کرده است؛ زیرا شیوه تصویرنگاری این سفالینه‌ها، یادآور تم‌های پارسی کهن است (همان، ۵۰).

فیتزبرت اذعان دارد که تنوع انواع تلفیقی در سفال نیشابور، حاکی از تم‌های گسترده‌تر الهام و اقتباس از فرهنگ مردم و اساطیر ایرانی و آسیای میانه است. برای نمونه، برپایی جشن‌های باستانی مانند نوروز و مهرگان در دوران اسلامی نیز تداوم داشته‌اند (همان، ۴۵). در مورد پیشینه سفالگری خراسان به ذکر گزارش ویلکنسون می‌پردازیم. اواخر دهه ۱۳۶۰ هجری قمری در شهر مرو^۱ در شمال شرقی نیشابور، هیئت اعزامی جمهوری شوروی ترکمنستان جنوبی نیز ظروف باف با زمینه نخودی پیدا کردند. ظروف باف مرو از قرن دهم ه.ق. بازمانده‌اند و با اینکه از نظر سبک با ظروف باف نیشابور فرق دارند، اما ارتباط نزدیکی با آن‌ها دارند. گلدان سفالی دودسته یافته در مرو (جدول ۱)، متعلق به اواخر قرن پنجم یا ششم میلادی و تزیین شده با پیکره‌های نشسته زن و مرد است. این گلدان نشان می‌دهد که ظروف باف جاندار خراسان، اگر نگوییم ادامه، اما دست کم تولد دوباره سنت گذشته آنجا بوده‌اند. روشن است که این ظروف از خراسان سرچشمه گرفته‌اند و حداقل در مراحل آغازین خود هرگز وام‌دار عراق یا دیگر کشورهای اسلامی غرب یا مراکز سرامیکی چین، نبوده‌اند (Wilkinson, 1897, 3).

ویژگی‌های دو زن در یک نمونه عالی در یک کاسه در گالری فریر در واشنگتن (جدول ۱: تصویر ۱) کاملاً شبیه به زنی است که در اثر مرو (جدول ۱: تصویر ۲) دیده می‌شود. به لطف کشف این گلدان در مرو، شواهدی وجود دارد که به احتمال بسیار زیاد، این سبک از سنتی در خراسان و ماوراءالنهر باقی مانده است (ibid., 6). در سده سه و چهار هجری قمری در خراسان بزرگ، به لحاظ پیشینه فرهنگی و اجتماعی، شاهد تجدید نگارش و گردآوری متون کهن ایرانی و رونق فرهنگ مزدیسنايي هستیم.

جدول ۱. پیشینه سفالگری در خراسان. مأخذ: نگارنده.

شماره	۱	۲
تصویر		
توضیحات	- نقش زن در سفالینه‌های نیشابور.	- گلدان سفالی دو دسته در شهر مرو با نقش زن مربوط به دوران ساسانی به‌عنوان پیشینه سفالگری در خراسان بزرگ.
	مأخذ: www.asia.si.edu	مأخذ: www.museum.gov.tm

وجود تاریخ نگارانی چون بلعمی و ثعالبی در بقای فرهنگ ایرانی، نقش به‌سزایی داشت. ابوعلی محمد بلعمی (۱۳۵۳، ۲۸) وزیر منصور اول سامانی به فرمان پادشاه، خلاصه‌ای از تاریخ بزرگ طبری را به زبان فارسی گردآوری کرد و این ترجمه یکی از قدیم‌ترین و مهم‌ترین آثاری است که از نثر فارسی بر جای مانده است. در قرون اول هجری موبدان فعالیت‌های شایان توجهی داشتند. چنانچه محمدتقی بهار (۱۳۵۵، ۱۴۶) گزارش می‌دهد: «در عهد بنی‌عباس موبدان ایرانی در فارس و بغداد به کارهای علمی و ادبی اشتغال داشتند و در قرن دوم هجری عصر مأمون (۱۹۸-۲۱۸) بود که «آثور فرن بغ فرخ زاتان» موبد، کتاب دین کرت را که محتوی مهم‌ترین آداب دینی زرتشتی و شامل بر تفسیر قسمتی از اوستا است در چند مجلد تألیف کرد و چندی پیش از آن و پس از آن تا قرن ششم هجری نیز کتب و رسالات دینی و ادبی پهلوی و تفاسیری از یشتها که مواد و حتی قسمت‌هایی از عین مطالب آن‌ها متعلق به زمان ساسانیان بوده است از طرف موبدان و دستوران زرتشتی تألیف شد. از این رو معلوم می‌شود که تا قرن ششم و هفتم هنوز زرتشتیان در ایران به کارهای دینی و علمی و ادبی مشغول بوده‌اند و در همان اوقات هم از هندوستان و گجرات طالبان علم مزدیسنی برای به‌دست آوردن نسخه‌های کتب و فراگرفتن سنت و روایات مزدیسنی به ایران می‌آمده و استفاده علمی می‌برده‌اند و چند کتاب روایت موجود به زبان پهلوی و فارسی، گواه آن است.» با توجه به مطالبی که گفته شد، نقوش سفالینه‌های زمینه نخودی نیشابور ریشه در جغرافیای خراسان بزرگ دارد و از مناطق دیگر وارد نشده است و در زمان ساخت آن سفالینه‌ها، در دوران سامانی، جو حاکم بر جامعه، احیای فرهنگ و آیین‌های ایرانی است. حال با توجه به سبقه و پیشینه‌ای که به لحاظ جغرافیایی، تاریخی، اجتماعی و فرهنگی ذکر شد، به تفسیر نشانه‌های موجود در نقوش سفالینه‌های زمینه نخودی نیشابور که مرتبط با این مزدیسناپی است، می‌پردازیم.

• مراسم یسنه

در کتاب مینوی خرد که در دوران سامانی در سده سه و چهار هجری هم زمان با ساخت سفالینه‌های زمینه نخودی نیشابور گردآوری مجدد شد، در مورد مراسم یسنه آمده است که: «مهم‌ترین آیین پرستش زرتشتی مراسم یسنه (پرستش، قربانی) است که در مقابل آتش در جایی از آتشکده معروف به اورویسگاه^۲ انجام می‌شود. مراسم یسنه خود شامل دو قسمت است. در قسمت اول در طی آیین‌هایی وسایل کار مراسم اصلی یسنه تهیه می‌شود. مانند تهیه زوهر و برسم (شاخه‌های درخت که امروز شاخه‌های فلزی به جای آن به کار می‌رود) و درون (نان مقدس) و تهیه شیر^۳ گیاه هوم (پراهوم)» (تفضلی، ۱۳۵۴، ۱۰۵).

تصاویر نقوش مربوط به مراسم یسنه بر سفالینه‌های زمینه نخودی نیشابور در **جدول ۲** که جام در دست دارند و به نظر می‌آید محتوای آن آب زوهر باشد، نشان داده شده است.

• **تصویر آب زوهر در سفالینه‌های زمینه نخودی نیشابور**
 آب زوهر بخشی از مراسم یسنه است که احمد تفضلی (همان، ۱۰۴) در کتاب «مینوی خرد» به ذکر جزئیات آن می‌پردازد: «آب زوهر یا «نثار به آب» اکنون اساساً جزئی از مراسم یسین^۳ است. پس از اتمام مراسم دعاخوانی یسنه، زور ملوی^۴، به اصطلاح پارسیان هند، یا آب زوهر^۵، به اصطلاح زردشتیان ایران، اجرا می‌شود. در طی مراسم یسنه دو بار پراهوم تهیه می‌شود. پراهوم دوم که متشکل از سه جزء است همان زئوثره^۶ اوستاست که باید سه صفت «آمیخته به هوم، آمیخته به شیر، آمیخته به انار» آمده است.»

نقشی که در منطقه داسکی لیوم در غرب آسیای صغیر پیدا شده و مربوط به پنج قرن پیش از مسیح است به‌طوری زنده روایتگر فعالیت و کار مغان است (**جدول ۳**). تکه پارچه‌ای را جلو دهان می‌بندند به نام پنم تا نفسشان آتش را آلوده نکند و درحالی که دسته‌ای از شاخه‌های گیاه موسوم به برسم در دست دارند، جلوی

با بندی که از برگ الیاف خرما بافته‌اند، بسته شده است، نظیر کشتی و کمر بند زرتشتیان، این بند نیز کشتی نامیده می‌شود (اوشیدری، ۱۳۷۱، به نقل از جوادی و نیکویی، ۱۳۹۶، ۵۷). به هر حال جام با محتوی آب زوهر و همچنین دسته‌ای از گیاه برسم، هر دو ریشه در مراسم یسنه دارد که مهم‌ترین مراسم مربوط به آیین مزد یسنا است.

• تصویر نان مقدس در سفالینه‌های زمینه نخودی نیشابور در کتاب «مینوی خرد» (تفضلی، ۱۳۵۴، ۱۱۳) و در دین زرتشت

جدول ۲. سفالینه‌های زمینه نخودی نیشابور با تصاویر مربوط به آیین یسنه به‌عنوان مهم‌ترین مراسم آیین مزدیسنا به همراه جام در دست پیکره‌ها و آب زوهر یا برسم. مأخذ: نگارنده.

شماره	۱	۲	۳	۴
تصویر				
مأخذ:	www.christies.com	www.christies.com	www.metmuseum.org	www.christies.com
توضیحات	- مراسم یسنه - جام و محتوی آب زوهر در دست پیکره	- مراسم یسنه - جام و محتوی آب زوهر و نان مقدس در دست پیکره‌ها در مراسم آیینی	- مراسم یسنه جام و محتوی آب زوهر در دست پیکره - برسم به‌طوری که شاخه‌های آن را درون باندی از الیاف پیچیده‌اند به دلیل شباهت با جدول ۳	- مراسم یسنه جام و محتوی آب زوهر در دست پیکره - برسم به‌طوری که شاخه‌های آن را درون باندی از الیاف پیچیده‌اند به دلیل شباهت با جدول ۳

جدول ۳. نقش برجسته مربوط به آیین مزدیسنا به همراه برسم در دست به‌طوری که شاخه‌های آن درون باندی از الیاف پیچیده شده‌اند. مأخذ: نگارنده.

شماره	۱	۲
تصویر		
مأخذ:	استامبول، موزه باستان‌شناسی، به نقل از هامی و همکاران، ۱۳۸۹.	ورمازن، ۱۳۸۳، ۲۲.
توضیحات	- روحانیون مغ در قربانگاه، با برسم و دهن پوش	- نقش بازیافت‌شده در داسکی لیوم پنج قرن پیش از میلاد مسیح

ایران به‌عنوان هوم در مراسم تهیه و مصرف می‌شود، از عصارهٔ افدرا، شاخه‌های درخت انار و سداب^۱ تشکیل شده است. با توجه به آنچه گفته شد و تصویر گیاه افدرا یا همان گل پنج‌پری که ویلکنسون بدان اشاره می‌کند، گیاهی که در **جدول ۵** آورده شد، گیاه هوم است. در «اوستا» گردآوری و تألیف پورداوود و دارمستر (۱۴۰۱، ۳۳۹) نیز هوم به گیاه افدرا نسبت داده شده است. تصویر این گیاه به همراه میوهٔ قرمز آن در کتاب کوروش قاسمیان (۱۳۹۱، ۹۹ و ۱۰۲) با نام «گیاه هوم یادگاری از فرهنگ ایران زمین از دورترین زمان تا به امروز» و نیز تصویر سیاه سفید آن در کتاب «هوم و هارمالین» نوشتهٔ فلاتری و شوارتز (Flaterry & Schwarz, 1989, 71) آمده است. واژهٔ هوم و برسم در اوستا (۱۴۰۱، ۳۳۷) در مهریشت، کردهٔ ۲۳، بند ۸۸ ذکر شده است: «هوم مقوی درمان‌بخش و فرماندهٔ زیبا با چشم‌های زرد رنگ در بلندترین قلعهٔ کوه هرتیتی که موسوم است به هکر برای آن (مهر) بی‌آلایش، آن (هوم) بی‌آلایش، از برسم بی‌آلایش و از زور بی‌آلایش و از کلام بی‌آلایش (فدیه آورد)». همچنین در آبان یشت (همان، ۲۱۱)، کردهٔ اول، بند ۷ و ۸ آمده است: «که مرا نیایش خواهد نمود که زور آمیخته به هوم، به شیر که از روی دستور مقررته تهیه و تصفیه شده باشد نیاز خواهد نمود،

نان مقدس جایگاه خاصی دارد: «در آثار پهلوی و استعمال امروزی «درون» قرص نان نازکی است که از خمیر برنیامدهٔ گندم درست می‌کنند».

با توجه به نقوش نیشابور و بررسی آن‌ها به‌نظر می‌رسد فرم‌های دایره‌ای در دست افراد، نان مقدس و بعضاً در کنار آن‌ها وجود افراد مختلف با در دست داشتن جام تصویری از مراسم یسنه است (**جدول ۴**).

• **تصویر برسم و هوم در سفالینه‌های زمینه نخودی نیشابور** گیاه هوم، گیاهی باستانی است که در آیین مزد یسنا جایگاه ویژه‌ای دارد (**جدول ۵**). «گیاه هوم باستانی را امروزه با گیاه «افدرا» یکی می‌دانند. طبق بررسی‌های انجام‌گرفته این گیاه همان هومی است که در مراسم‌های خاص زرتشتیان استفاده می‌شود»^۲ (قاسمیان، ۱۳۹۱، ۴۵).

در مورد هوم نیولی (Gnoli, 2005, 3775)، به نقل از **مزدابور و لطیف‌پور**، (۱۳۹۰، ۲۰۶) اذعان دارد، زرتشتیان، سال‌های متمادی گونه‌های افدرا را در آیین پرستش خود به‌کار می‌بردند. این گیاه در نواحی وسیعی از آسیای میانه و ایران می‌روید و خاصیت توهم‌زایی دارد. فلاتری و شوارتز (Flaterry & Schwarz, 1989, 67) در مورد چپستی گیاه هوم می‌گویند آن نوشیدنی که در میان زرتشتیان

جدول ۴. نان مقدس در نقوش سفالینه‌های زمینه نخودی نیشابور مربوط به آیین یسنه. مأخذ: نگارنده.

شماره	۱	۲	۳
تصویر			
توضیحات	- شی دایره‌ای شکل در دست پیکرهٔ سوار بر اسب به‌عنوان نان مقدس مربوط به مراسم یسنه	- شی دایره شکل در دست شرکت‌کنندگان در مراسم آیینی به‌عنوان نان مقدس مربوط به مراسم یسنه	- موجود ترکیبی گاو مانند و شی دایره‌شکل در دست به‌عنوان نان مقدس مربوط به مراسم یسنه
مأخذ:	www.davidmus.dk	www.museu.ms	www.anaviangallery.com

جدول ۵. گیاه افدرا یا هوم مربوط به مراسم یسنه و گیاه مقدس در آیین مزدیسنا. مأخذ: نگارنده.

شماره	۱	۲	۳
تصویر			
توضیحات	- گیاه افدرا در پس‌زمینه تصویر دو پیکره در سفال نیشابور	- گیاه افدرا در دست پیکره زن در سفال نیشابور	- گیاه افدرا یا هوم
مأخذ:	www.musee-ariana.ch	www.lacma.org	www.rasekhood.net

(جدول ۳: تصاویر ۱ و ۲). با توجه به مطالب فوق، برسم شاخهٔ انار است که در **جدول ۶ و ۷** در دست پیکره تصویر شده است.

• **تصویر برسم‌دان یا ماهروی در سفالینه‌های زمینه‌نخودی نیشابور** برسم‌دان یا ماهروی، وسیله‌ای است که در مراسم مذهبی کاربرد دارد. برسم را در آن می‌گذارند و شاخه‌ها را به آن تکیه می‌دهند (قاسمین، ۱۳۹۱، ۲۵).

تطبیق تصویر روی جلد کتاب «گیاه‌هوم» (جدول ۸: تصویر ۱) (همان، جلد) که معرف برسم‌دان یا ماهروی و شی در دست پیکره‌های سفال‌های (جدول ۸: تصاویر ۲ و ۳)، مهر تاییدی است بر این عقیده که این نقوش با آیین مزدیسنا و فرهنگ ایرانی ارتباط مستقیم دارد.

نتیجه‌گیری

برای تفسیر و منشأیابی نقوش سفالینه‌های زمینه‌نخودی نیشابور

به چنین کس که نسبت به من وفادار و مخلص است، من خوشی پسندم (که او) خرم و شاد (مانند)».

در مورد چیستی برسم در کتاب «دایره‌المعارف اساطیر و آیین‌های باستانی جهان»، غلامرضا معصومی (۱۳۹۳، ۱۲۲۵) آورده است که: «برسم^۹ یا برسمن^{۱۰} یا بارسمان^{۱۱} عبارت است از شاخه‌های بریدهٔ درختی که هر یک از آن‌ها را در زبان پهلوی «تاک» و به فارسی «تاب» می‌گویند. از اوستا برمی‌آید که برسم باید از جنس رستنی‌ها باشد، مانند انار، درخت گز و هوم. دور برسم‌ها را با باندی که از برگ الیاف خرما بافته‌اند، نظیر گستی یا کمر بند زرتشتیان محکم می‌پیچند».

به نظر می‌آید در برخی نقوش شاخهٔ انار به‌عنوان برسم (جدول ۶: تصاویر ۱ تا ۳؛ جدول ۷: تصاویر ۲ و ۳) و در برخی، دسته‌ای از آن درون باندی از الیاف نقش شده است

جدول ۶. شاخهٔ انار یا برسم در دست پیکرهٔ سفال‌های نیشابور مربوط به مراسم یسنه. مأخذ: نگارنده.

شماره	۱	۲	۳
تصویر			
توضیحات	- شاخهٔ انار یا برسم در دست پیکرهٔ ایستاده	- شاخهٔ انار یا برسم در دست پیکرهٔ نشسته	- شاخهٔ انار یا برسم در دست پیکرهٔ ایستاده
مأخذ:	www.bonhams.com	www.khalilicollections.org	www.bonhams.com

جدول ۷. شاخهٔ انار یا برسم در دست پیکرهٔ سفال‌های نیشابور مربوط به مراسم یسنه. مأخذ: نگارنده.

شماره	۱	۲	۳
تصویر			
توضیحات	- شاخهٔ انار یا برسم	- عکس سوار و شاخه برسم	- نقش سفالینه با اشاره مفهومی به اشعار فردوسی
مأخذ:	www.isna.ir	www.skinnerinc.com	www.collections.vam.ac.uk

جدول ۸. برس‌م‌دان یا ماهرووی در سفال‌های زمینه نخودی نیشابور. مأخذ: نگارنده.

شماره	۱	۲	۳
توضیحات	ماهرووی یا برس‌م‌دان	برس‌م‌دان یا ماهرووی در دست پیکره	برس‌م‌دان یا ماهرووی در دست پیکره‌ها
مأخذ:	قاسمیان، ۱۳۹۱، جلد.	www.artcurial.com	www.clevelandart.org
تصویر			

آمدن حکمرانان غزنوی، حمایت از تولید آثار به پایان می‌رسد و ساخت این گونه از سفالینه‌ها ادامه نمی‌یابد.

سده سه و چهار هجری، ابتدا به بررسی پیشینه تاریخی، جغرافیایی، اجتماعی و فرهنگی نیشابور در سده سه چهار هجری پرداخته شد سپس با پرسش مطرح‌شده؛ «نقوش سفالینه‌های زمینه نخودی نیشابور سده سه و چهار هجری از چه مضامینی الهام گرفته‌اند؟ آیا آن‌ها متأثر از فرهنگ و اندیشه‌های پیشا اسلامی هستند؟» به بررسی شانزده اثر سفالینه از نیشابور پرداخته شد.

پی‌نوشت‌ها

۱. Merv
۲. Urwesgah
۳. Yasna
۴. Zar-melavvi
۵. Ab-zar
۶. Zaoθra
۷. گیاه افدرا را به فرانسوی Ephedra و به انگلیسی Ephedre نامند؛ گیاهی از خانواده Ephedraceae است.
۸. Ruta Graveolens
۹. Barsam
۱۰. Baresman
۱۱. Barsman

فهرست منابع

- اتینگهاوزن، ریچارد؛ شرانو، امبرتو و بمباچی، آلیسو. (۱۳۹۴). *هنر سامانی و هنر غزنوی* (ترجمه یعقوب آژند). مولی.
- آزادبخت، مجید و طاووسی، محمود. (۱۳۹۱). استمرار نقش‌مایه‌های ظروف سیمین دوره ساسانی بر نقوش سفالینه‌های دوره سامانی نیشابور. نگره، ۷(۲۲)، ۵۷-۷۲. https://negareh.shahed.ac.ir/article_48.html
- اوستا. (۱۴۰۱). (گردآوری و تألیف ابراهیم پورداوود و جیمی دارمستتر) (ج. ۲). نگاه.
- بلعمی، ابوعلی. (۱۳۵۳). *تاریخ بلعمی* (ج. ۱) (به تصحیح محمدتقی بهار و به کوشش محمد پروین گنابادی). تابش.
- بهار، محمدتقی. (۱۳۵۵). *سبک‌شناسی* (ج. ۱). سپهر.
- فضل‌ی، احمد. (۱۳۵۴). *مینوی خرد*. بنیاد فرهنگ.
- جوادی، شهره و نیکویی، علی. (۱۳۹۶). *استوره اناهیتا در ایران و ارمنستان باستان*. هنر و تمدن شرق، ۵(۱۷)، ۵۱-۶۰. https://www.jaco-sj.com/article_59522.html?lang=fa
- چنگیز، سحر و رضالو، رضا. (۱۳۹۰). ارزیابی نمادین نقوش

نتیجه حاصل از پژوهش بنا به دلایل ذیل، با توجه به پیشینه اجتماعی، فرهنگی و تاریخی این آثار، به اثبات می‌رسد که آیین مزدیسنا بی‌شترین تأثیر را بر شکل‌گیری نقوش سفالینه‌های نیشابور داشته است. مهم‌ترین مراسم مربوط به آیین مزدیسنا مراسم یسنه که عناصر تصویری مربوط به آن شامل آب زوهر، نان مقدس، گیاه هوم، برس و برس‌م‌دان است. وجود شی جام‌مانند به نظر می‌رسد نقشی از آب زوهر است. شاخه‌ای از درخت انار، نشانگر برس است که در مواردی شاخه درخت انار همراه با برگ تصویر شده است و در مواردی شاخه‌هایی که درون باندی از الیاف پیچیده شده‌اند و فرم دایره‌شکلی در دست پیکره‌ها به‌طوری که گویا در مراسمی خاص شرکت دارند، ظاهراً نان مقدس را نشان می‌دهد. نقش گیاهی موسوم به افدرا یا گل پنج‌پر که به صورت مکرر در پس‌زمینه آثار و در دست برخی پیکره‌ها ظاهر شده است گیاه هوم را به نمایش می‌گذارد و جالب‌تر از همه شی موسوم به ماهرووی یا برس‌م‌دان در دست افراد نشانگر انجام مراسم یسنه در آیین زرتشت هستند.

ذکر این نکته که در دوران سامانی، شاهد تجدید نگارش و گردآوری متون پهلوی هستیم و حکمرانان سامانی ضمن احترام به دین مبین اسلام، اقدام به احیاء فرهنگ ایرانی کردند و معرفی سفالینه‌ای مربوط به دوران ساسانی در موزه ملی ترکمنستان در خراسان که به لحاظ شیوه تصویرنگاری شباهت زیادی با آثار نیشابور دارد، این نتیجه را تقویت می‌کند. در ادامه شاهد هستیم که با تغییر حکومت بعد از سده چهار هجری و هرج و مرج در کشور و سر کار

- میرزائی، بنفشه و مرادخانی، علی. (۱۳۹۸). بازتاب مهرپرستی در نقوش سفال‌های نیشابور در دوره سامانیان. *رهپویه هنرهای تجسمی*، ۲(۱)، ۴۷-۵۷. <https://doi.org/10.22034/ra.2019.241844>
- ناجی، محمدرضا. (۱۳۸۷). *سامانیان و غزنویان*. ققنوس.
- هامبی، لویی؛ دوویلا، مونه و گرن، گنویدن. (۱۳۸۹). *تاریخ هنر ایران: کتاب هنر مانوی و زردشتی (ج. ۳) (ترجمه یعقوب آژند)*. مولی.
- همپارتیان، مهرداد، و خزایی، محمد. (۱۳۸۴). نقوش انسانی بر سفالینه‌های نیشابور. *مطالعات هنر اسلامی*، ۲(۳)، ۳۹-۶۰.
- ورمازرن، مارتین. (۱۳۸۳). *آیین میترا (ترجمه بزرگ نادرزاده)*. چشمه. (اثر اصلی منتشره ۱۹۶۰)
- Flaterry, D. S., & Schwarz, M. (1989). *Haoma & Harmaline: The botanical identity of the indo-iranian sacred hallucinogen "Soma" & its legacy in religion, language & Middle astern folklore*. University of California Press. https://books.google.com/books/about/Haoma_and_Harmaline.html?id=INtzYGQOIFoC
- Pancaroglu, O. (2013). Feasts of Nishapur: Cultural Resonances of Tenth-Century Ceramic Production in Khurasan. In M. McWilliams (Ed.), *Harmony: The Norma Jean Calderwood Collection of Islamic Art* (pp. 11). Harvard Art Museums.
- Wilkinson, Ch. K. (1897). *Nishapur: Pottery of early Islamic period*. The Metropolitan Museum of Art. https://books.google.com/books/about/Nishapur_Pottery_of_the_Early_Islamic_Pe.html?id=gZSoHPo_PBMC
- جانوری سفال نیشابور قرون سوم و چهارم هجری قمری. *نشریه هنرهای زیبا- هنرهای تجسمی*، ۱۵(۴۷)، ۳۳-۴۴. <https://doi.org/10.22059/jfava.2012.24375>
- چیت‌سازیان، امیرحسین و روستایی، محبوبه. (۱۳۹۲). بررسی و تحلیل چگونگی ترسیم نمادین نقوش حیوانی سفالینه‌های قرون ۳ و ۴ ه. ق ایران. *پیکره*، ۲(۳)، ۷-۱۸. <https://doi.org/10.22055/pyk.2013.12942>
- سیبویه، نرگس. (۱۳۹۹). تحلیل شمایل‌شناسانه تصویر کشتی نشستگان از مجموعه سفال‌های نیشابور. *نامه هنرهای تجسمی و کاربردی*، ۱۳(۲۷)، ۸۹-۱۰۸. <https://doi.org/10.30480/vaa.2020.2490.1387>
- عسکری الموتی، حجت‌اله. (۱۳۹۵). بازخوانی محتوایی نقوش سفال نیشابور در قرن چهارم هجری با محوریت باورهای مذهبی و پیش‌گویی‌های نجومی. *بژوهشنامه خراسان بزرگ*، ۷(۲۵)، ۱۵-۲۸. https://jgk.imamreza.ac.ir/article_137876.html
- قاسمیان، کوروش. (۱۳۹۱). *گیاه هوم یادگاری از فرهنگ ایران زمین از دورترین زمان تا به امروز*. فروهر.
- گروه، ارنست ج. (۱۳۸۴). *سفال اسلامی (ج. ۷) (ترجمه فرناز جایری)*. کارنگ.
- مزداپور، کتابون و لطیف‌پور، صبا. (۱۳۹۰). *گیاه هوم و نقش آن در آیین‌ها و اساطیر هندو ایرانی. فصل‌نامه تحقیقات تعلیمی و غمایی زبان و ادب فارسی*، ۳(۱۰)، ۲۰۳-۲۲۶. https://journals.iau.ir/article_522075.html
- معصومی، غلامرضا. (۱۳۹۳). *دایره‌المعارف اساطیر و آیین‌های باستانی جهان (ج. ۳) -سوره مهر*.

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the author(s), with publication rights granted to journal of Art and Civilization of the Orient. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله
میرزائی فشمی، حدیث. (۱۴۰۳). بازخوانی محتوایی نقوش سفالینه‌های زمینه نخودی نیشابور سده سه و چهار هجری، با محوریت آیین مزدیسنا. *مجله هنر و تمدن شرق*، ۱۲(۴۵)، ۶-۱۳.

DOI: 10.22034/JACO.2024.442225.1387

URL: https://www.jaco-sj.com/article_203766.html

